

PŘEDMLUVA

Asi tři nebo čtyři desetiletí před narozením Krista byl na pahorku Eskvilin postaven první vyhříváný bazén v Římě. Umístěn byl v prvotřídní lokalitě, hned za starými městskými hradbami. Během doby se z toho stane místo, kde se budou ukazovat nejbohatší lidé tehdejšího světa, a rozlehlé prostranství zaplní luxusní vily a zahrady. To, že území za Eskvilinskou bránou zůstalo tak dlouho nezastavěno, mělo svůj důvod. Dlouhá staletí, od samých počátků Říma, to bylo místo určené mrtvým. V době, kdy se zde začal stavět bazén, ještě ve vzduchu visel mrtvolný zápach. Do příkopu, někdejší součásti starého obranného systému města, se házela mrtvá těla lidí příliš chudých na to, aby mohli být pochováni v hrobkách. Sem se odhazovaly mrtvoly otroků, „jež z jejich komůrek těsných házeli ven“.¹ Jejich těla obírali na kost supi, kteří se sem slétali v tak početných hejnech, že se jim říkalo „eskvilinstí ptáci“.² Nikde v Římě nebyl postup gentrifkace tak dramatický jako tady. Mramorová obložení, zpívající fontány, voňavé květinové záhony: to všechno vyrostlo na zádech mrtvých.

Tato rekultivace se však neodehrála přes noc. Ještě desítky let od začátku zvelebování území za Eskvilinskou bránou bylo nad místem zvaným Sessorium stále vidět kroužící supy. Zůstalo to tady tím, čím to bylo vždy: „popravištěm otroků“.³ Na rozdíl od arén, v nichž zločinci chodili na smrt pro potěchu jásajících davů, toto místo publikum nijak nelákalo. Neposlušní otroci zde byli přibíjeni na kříže a takto ponecháni na očích veřejnosti jako pláty masa vystavované ve stáncích na tržnici. Ještě v době, kdy se ve vznikajícím eskvilinském parku začaly sázet rostliny dovezené z exotických krajů, zde jako symboly pochmurné minulosti zůstaly kříže podobné holým stromům. Žádný způsob usmrcování nebyl mučivější a pohrdavější než ukřižování. Být nahý zavěšen na kříži, „už předtím zmrzačený, už předtím sražený a s ohyzdným hrbem vpředu i vzadu“,⁴ nebýt schopen odehnat dotírající ptáky – takový osud, shodovali se římstí intelektuálové, bylo to nejhorší, co bylo možné si představit. Proto také byl tento trest pova-

žován za ideálně vhodný pro otroky. Bez něj by se mohl celý řád města zhroutit. Luxus a velkolepost, jimiž se Řím chlubil, závisely vposledku na tom, že ti, na jejichž bedrech stojí, zůstanou tam, kde jsou. „Když však nyní máme ve svém služebnictvu pronárody, mající zcela jiné zvyky, cizí náboženství nebo také žádné, takovou sběr neudržíš jinak na uzdě než strachem.“⁵

Blahodárný vliv hrozby ukřižování na ty, kdo by mohli ohrožovat řád státu, se sice chápal jako něco samozřejmého, přístup Římanů k tomuto trestu nicméně poznamenávala silná rozpolcenost. Pokud měl sloužit jako odstrašující prostředek, musel se přirozeně odehrávat na očích veřejnosti. Nebylo výmluvnějšího důkazu nezdařené vzpoury než pohled na stovky a stovky křížů, na nichž visí mrtvá těla, ať už lemují silnice, nebo jsou hromadně vztyčeny na dohled od odbojného města, na okolních kopcích zbavených stromů. I v dobách míru popravčí své oběti vystavovali na celou řadu vynalézavých způsobů: „Někteří pověsili odsouzence hlavou dolů, druzí mu probodli slabiny kůlem, jiní mu roztáhli paže na kříž.“⁶ Ve vystavování ukřižovaných zraku veřejnosti se však skrýval jeden paradox. Puch z mrtvol vyvolával takovou hanbu, že mnozí se cítili pošpiněni už jen pohledem na ukřižované. Přestože Římané chápali tento postih jako „poslední a nejvyšší trest“,⁷ důrazně odmítali možnost, že by jej vymysleli oni sami. Takové mučení mohly vynalézt jen bytosti proslulé svým barbarstvím a krutostí: možná Peršané, možná Asyřané, snad Galové. Na přibíjení člověka na kříž – latinsky *crux* – bylo odpudivé úplně všechno. „Vždyť už samotné to slovo zní našim uším nelibě.“⁸ Křižování vzbuzovalo takový odpor, že otroci odsouzení k smrti byli popravováni na tom nejhorším a nejodpornějším kusu území za městskými hradbami; když se pak Řím rozrostl za své původní hranice, dokázaly zápach této hanby zamaskovat jen ty nejexotičtější a nejaromatictější rostliny světa. Proto také se o popravách na kříži, přes jejich všudypřítomnost, jen málokdo obtěžoval příliš přemýšlet. Důležitý byl jen řád, řád milý bohům a prosazovaný magistráty, lidmi disponujícími veškerou autoritou nejmocnější síly světa – ne způsob, jak je odstraňována havěť, o níž se předpokládalo, že bude tento posvátný řád ohrožovat. Zločinci lámaní na mučících nástrojích: kdo byla taková špína, aby zajímala urozené a slušné lidi? Smrt některých lidí byla něčím tak ohavným a bídným, že bylo nejlepší vůbec se o něco takového nestarat.

Neudivuje tedy ani tak to, že ve starověké literatuře nenajdeme mnoho podrobnějších popisů ukřižování, jako spíše fakt, že nějaký takový popis vůbec máme.* Poté, co těla ukřižovaných oklovali ptáci, bývala obvykle naházena do společného hrobu. V Itálii je tahali na háčích hrobníci v červeném oděvu a zvonili přitom na zvonky. Zmučená těla pak pohřbila řídká zemina a naprosté zapomnění. Bylo to součástí jejich osudu. Pravidlo všeobecného mlčení kolem poprav ukřižováním nicméně narušila jedna výjimka. Ze starověku se nám dochovala čtyři detailní líčení postupu odsuzování člověka k přibití na kříž a provedení poprav. Pozoruhodné je, že všechny popisují tutéž událost: ukřižování, které se odehrálo šedesát až sedmdesát let po vybudování prvního vyhrývaného bazénu v Římě. Dějištěm poprav však nebyl Eskvilin, ale vrch za hradbami Jeruzaléma zvaný Golgota, „což znamená Lebka“.⁹ Popraveným byl Žid jménem Ježíš, potulný kazatel z tehdy neznámého městečka Nazaretu v Galileji, oblasti severně od Jeruzaléma, a odsouzen byl za hrdelní zločin proti římskému řádu. Ona čtyři nejstarší podání jeho poprav, sepsaná několik desetiletí po jeho smrti, popisují, co ukřižování v praxi obnášelo. Odsouzený Ježíš byl po rozhodnutí soudu předán vojákům ke zbičování. Poté, jelikož tvrdil, že je „král Židů“, ho jeho strážci podrobili posměchu, plivali na něj a na hlavu mu nasadili korunu z trnů. Až poté, zmláceného a zkrvaveného, ho vyvedli na jeho poslední cestu. Na ní si sám táhl kříž, s nímž proklopýtal Jeruzalémem – což bylo pro všechny sledující lákavou podívanou a varováním zároveň – a nakonec došel na Golgotu.** Tam mu byly ruce a nohy probity hřeby a byl přibit na kříž. Po smrti mu byl bok probodnut kopím. O základních faktech tohoto líčení není důvod pochybovat. Přijímají je většinou i ti nejskeptičtější historici. „Smrt Ježíše Nazaretského na kříži je nepopíratelný fakt, průkazně jediný nepopíratelný fakt týkající se jeho osoby.“¹⁰ Jeho utrpení jistě nebylo ničím výjimečným. Bolest a poni-

* Popisy tohoto trestu jsou ve starověkých zdrojích dokonce tak vzácné, že Gunnar Samuelsson v nedávné monografii o této praktice tvrdí (sporně), že „před popravou Ježíše žádný přesně definovaný trest zvaný ukřižování neexistoval“ (s. 205).

** O Ježíši se sice v evangeliích píše, že nesl *stauros*, což je řecké slovo pro kříž, pravděpodobnější však je, že nesl jen jeho příčné břevno, latinsky *patibulum*. „Nechte ho nést městem své *patibulum* a pak nechte je přibit na kříž.“ To napsal několik století před ukřižováním Ježíše římský dramatik Plautus.

žování spolu s prodlužováním hrůzy „nejbídnejší smrti“¹¹, to vše bylo v dějinách Říma společným údělem velkého počtu lidí.

Společným údělem mnoha však rozhodně nebyl osud Ježíšova mrtvého těla. To bylo po sejmutí z kříže ušetřeno vhozením do společného hrobu. Jeden Ježíšův zámožný obdivovatel si jej vyžádal, nechal jej s úctou ošetřit, přichystat k pohřbení a uložit do hrobu, který byl poté zatarasen těžkým balvanem. Tak to alespoň podávají všechna čtyři nejstarší vyprávění o Ježíšově smrti – vyprávění, která dostala řecký název *euangelia*, „dobré zprávy“ či „radostné zvěsti“, a my je známe jako evangelia.* Jsou to vcelku věrohodná líčení. Díky archeologickým doložkám víme, že tělům ukřížovaných se mohlo za určitých okolností dostat důstojného pohřbu v kostnicích za zdi Jeruzaléma. Překvapivější – ne-li zcela neslýchaná – však jsou vyprávění o tom, co se dělo dál. Jak žena, která přišla k hrobu, uviděla, že kámen, který uzavíral jeho vchod, je odvalený. Jak se Ježíš během následujících čtyřiceti dní zjevoval svým stoupencům, a to nikoli jako duch nebo oživlá mrtvola, ale jako bytost vzkříšená v nové, majestátní podobě. Jak vstoupil na nebesa a má se v budoucnu opět vrátit na zem. Jak bude za nějaký čas oslavován, už ne jen jako člověk, ale jako bůh. Tím, že zažil nejtrýznivější skon, jaký si lze představit, přemohl i samu smrt. „Proto ho Bůh vyvýšil nade vše a dal mu jméno nad každé jméno, aby se před jménem Ježíšovým sklonilo každé koleno – na nebi, na zemi i pod zemí...“¹²

Naprostá neobvyklost toho všeho pro většinu lidí římského světa ovšem nespočívala v představě, že smrtelník by se mohl stát bohem. Hranice mezi nebeským a pozemským se všeobecně považovala za prostupnou. V Egyptě, nejstarší monarchii světa, byli králové po celé věky uctíváni jako bohové. V Řecku se vyprávěly pověsti o Héraklovi, „hrdinovi, jenž se stal bohem“¹³, svalnatém zabijákovi mytologických příšer, který po vykonání impozantních úkolů odešel z tohoto světa v plamenech pohřební hranice, kterou si sám postavil, a připojil se k nesmrtelným. Mezi Římany se vyprávěla podobná báj o Romulovi, zakladateli jejich města. V desetiletích, která předcházela ukřížování Ježíše, se tempo povyšování mezi bohy začalo zrychlovat. Římská moc se zvětšila natolik, že každý, komu se v tomto systému podařilo stát se

* Také ve vůbec nejstarších křesťanských textech, jimiž jsou listy apoštola Pavla, se píše, že Ježíš byl „pohřben“. (První list Korintským, 15, 4).

svým vlastním pánem, musel působit spíše jako bůh než jako člověk. Nanebevstoupení jednoho z nich, vojenského diktátora Julia Caesara, bylo provázeno na nebi září hvězdy s ohnivým ohonem; když na nebe vstupoval Caesarův adoptovaný syn, který dostal jméno Augustus, zvěstoval to jeho duch, který – stejně jako v Héraklově případě – stoupal z jeho pohřební hranice. Dokonce i skeptici, kteří odmítali možnost, že by se normální smrtelník mohl doopravdy stát bohem, rádi uznávali, že takové přesvědčení má svou hodnotu pro obec. „Neboť lidský duch, který je o sobě přesvědčen, že má božský původ, bude povzbuzen ke konání velkých skutků, bude jich dosahovat rázněji a díky svému osvobození od starostí je bude vykonávat úspěšněji.“¹⁴

Božství bylo tedy vyhrazeno těm největším z velkých: vítězům, hrdinům a králům. Jeho měřítkem byla moc trýznit nepřátele a sám netrpět: přikovat je ke skalnatému vrcholu hory nebo je přeměnit na pavouky, oslepit je a po dobytí světa je ukřižovat. Že by někdo, kdo byl sám ukřižován, mohl být oslavován jako bůh, to museli lidé po celém římském světě považovat za něco skandálního, obscénního a groteskního. Navýsost urážlivé to však bylo zvláště pro jeden z národů říše: pro ten, z něhož pocházel sám Ježíš. Židé – na rozdíl od těch, kdo je tehdy ovládali – nevěřili, že člověk se může stát bohem; věřili naopak, že existuje pouze jedno všemocné a věčné božstvo. Tohoto stvořitele nebes a země uctívali jako Boha nejvyššího, Hospodina zástupů, Pána světa. Jeho příkazy se řídily celé říše a hory se rozpouštěly jako vosk. Tvrdit, že tento jejich Bůh má syna, který trpěl jako otrok a byl umučen na kříži, bylo něco natolik nemyslitelného, že to u většiny Židů vyvolávalo odpor. Jen stěží si bylo možné představit skandálnější převrácení nejhlubších předpokladů jejich víry. Nebylo to jen rouhání, byl to projev šílenství.

I ti, kdo byli přesvědčeni, že Ježíš je *Christos*, „pomazaný“ od Pána Boha, možná zapochybovali, když na vlastní oči sledovali, jak zemřel. „Křesťané“, jak se jim začalo říkat, věděli stejně dobře jako ostatní, co všechno se v římské říši s ukřižováním spojuje. „Jsme od Boha povoláni skrze opovržené a potupné tajemství kříže.“¹⁵ To napsal století a půl po Ježíšově narození Justin, přední křesťanský apologeta své generace. Umučení Syna nejvyššího Boha bylo něčím tak hrůzně otřesným, že na jeho vizuální zobrazování nikdo ani nepomyslel. Ti, kdo přepisovali evangelia, nanejvýš tu a tam kreslili nad řeckým slovem

pro „kříž“ nenápadné piktogramy, které odkazovaly na ukřižovaného Krista, jinak ale ponechávali zobrazování jeho popravu mágům a satirikům. Pro mnohé v římském světě to však nebyl takový paradox, jak to může na první pohled vypadat. Některá tajemství byla natolik hluboká, že smrtelníci neměli jinou možnost než je nechat zahalená. Jas vyzařovaný bohy lidské oko příliš oslňoval. Naproti tomu podívaná na mučení a usmrcení Syna nejvyššího Boha nikoho neoslepovala; křesťané si sice zvykli dělat rukou kříž na znamení zbožnosti a rozjímat s hlubokou úctou nad evangelijními líčeními utrpení jejich Spasitele, zpočátku se nicméně zobrazování těchto scén spíše vyhýbali.

Ježíšovo ukřižování se začalo stávat přijatelným tématem umělecké tvorby až několik staletí po Ježíšově smrti, v době, kdy ho už kupodivu uznávali jako Krista i caesarové. Do konce 4. století n. l. přestal být kříž považován za něco ostudného. Poté, co smrt na kříži jako trest o řadu desetiletí dříve zakázal první křesťanský císař Konstantin I., stalo se ukřižování pro římský lid symbolem triumfu nad hříchem a smrtí. Umělec, který tuto scénu vyřezával do slonoviny, Ježíše obvykle ztvárňoval se skrovnou bederní rouškou, jakou nosili atleti, a se stejně vyvinutými svaly, jakými se chlubili staří bohové. V době, kdy západní polovina říše začala císařům prokluzovat mezi prsty a dostávala se stále více pod vládu barbarských nájezdníků, ve východní půlce impéria, kde římská moc přetrvávala, dodával kříž těžce zkoušeným lidem jistotu, že vítězství bude nakonec jejich. V utrpení Krista spatřovali znamení porážky zla. Proto také nebyl v té době nikdy zobrazován jako ten, kdo trpí, ale vždy jako ten, kdo je i přes své mučení vítězem. V jeho výraze byla patrná vyrovnanost a klid. Dosvědčovalo to, že je vskutku Pánem světa.

V říši, již dnes nazýváme Byzantskou, která se ale nikdy nepřestala prohlašovat za Římskou, se tak symbolem božského majestátu stala mrtvola. Byzanc však nebyla jedinou křesťanskou říší. Na latinském Západě se za zhruba tisíc let od narození Krista rodila nová revoluce. Mezi zdejšími křesťany bylo stále více těch, kteří se už nechtěli vyhýbat pohledu na brutální hrůzu ukřižování a toužili naopak upřít na tuto scénu plně svůj zrak. „Proč, ach má duše, jsi tam nebyla, abys byla probodnuta mečem hořkého zármutku, žes nevydržela dívat se, jak prorážejí bok tvého Spasitele kopím? Proč nesneseš pohled na to, jak hřeby prorážejí ruce a nohy tvého Stvořitele?“¹⁶ Tato modlitba,

sepsaná kolem roku 1070, se neobracela jen k Bohu, který panoval ve slávě na výsostech, ale i k odsouzenému zločinci, jímž byl Kristus ve chvíli, kdy umíral ponižující smrtí. Její autor, vynikající učenec původem ze severní Itálie jménem Anselm, byl mužem vznešeného původu: dopisoval si se šlechtičkami a byl společníkem králů. Byl to kníže církve – latinsky *ecclesia* čili „shromáždění“ křesťanského lidu – a spojoval v sobě urozený původ, intelektuální zdatnost a proslulost. Přestože patřil mezi ty, kdo se snažili ovlivnit osud křesťanského světa, jeho vlastní věhlas mu naháněl hrůzu. Když ho jmenovali do čela církve v Anglii, byl tak rozrušený, že mu začalo silně krváčet z nosu. „Sám pojem osobního majetku v něm budil děs.“¹⁷ Při pohledu na obklíčeného zajíce propukl v pláč a prosil, aby vyděšené zvíře bylo puštěno na svobodu. Bez ohledu na to, jak vysoké postavení získal, nikdy nezapomněl, že jeho Spasitel ho vykoupil v ponížení, nahotě a pronásledování. Ve své modlitbě k ukřižovanému Kristu, která byla přepisována a čtena po celém latinském Západě, Anselm vyjádřil zásadně nové chápání křesťanského Boha: takové, v němž se klade důraz nikoli na jeho triumf, ale na jeho trpící lidskost.

„V tomto nářku jsme náhle a šokujícím způsobem svědky zásadního zlomu...“¹⁸ V Ježíši zpodobovaném středověkými umělci, zkrouteném, zkrvaveném a umírajícím, by jeho popravčí už obět ukřižování poznávali: už to nebyl Kristus vyrovnaný a vítězný, ale ztrápený bolestí stejně, jako jí byl ztrápený každý mučený otrok. Středověká reakce na tento výjev však měla velmi daleko do směsi odporu a opovržení, kterou v pohledu na ukřižované projevovali lidé starověku. Když tito muži a ženy hleděli na zobrazení svého Pána přibitého na kříži, na hřeby, které mu prorazily šlachy a kosti jeho chodidel, na paže tak napjaté, jako by byly vyrvány z kloubů, na to, jak se mu hlava korunovaná trny propadla na hrud', v takové chvíli nepocítovali opovržení, nýbrž soucit, lítost a strach. Ve středověké Evropě rozhodně nebylo málo křesťanů, kteří se s utrpením svého Boha mohli ztotožňovat. Bohatí dál dupali po chudých. Na kopcích stály šibenice. Sama církev, do značné míry díky úsilí mužů jako Anselm, si osobovala nárok na starověký primát Říma – a také se jí dařilo jej prosazovat. I přes to všechno se však něco zásadního změnilo. „Trpělivě snášet utrpení, nastavovat druhou tvář, modlit se za své nepřátele, milovat ty, kdo nás nenávidí“¹⁹: takové byly křesťanské ctnosti, jak je definoval Anselm. Všechny se od-

vozovaly od zaznamenaných výroků samotného Ježíše. Žádný křesťan, ani ten nejbezcitnější či sebelhostejnější, je nemohl bez alespoň trochu výčitek svědomí ignorovat. Že Syn Boží, zrozený ze ženy a odsouzený na smrt, jaká přísluší otroku, zemřel nepoznán svými soudci ve svém božství, bylo příležitostí k úvaze, která nutila k zamyšlení i nejzpupnější z vládců. Toto vědomí, zakotvené v samém jádru středověkého křesťanství, muselo v jejich svědomí zanechat závažné vnitřní tušení: Bůh má blíže k slabým než k mocným, blíže k chudým než k bohatým. Každý žebrák, každý padouch mohl být Kristem. „Tak budou poslední první a první poslední.“²⁰

Na římské aristokraty, kteří několik desetiletí před narozením Ježíše začali vybavovat své domy a lázně na Eskvilinu mramorovým obložení a květinovými záhony, by takové tvrzení působilo groteskně. Přesto se však jeho poselství nakonec uskutečnilo. A nikde o tom nebylo podáno výstižnější svědectví než právě v Římě. V kostele postaveném původně proto, aby zahnal zlého ducha nedaleko pohřbeného Nera, caesara obzvláště rozmařilého a zlovolného, byl v roce 1601 instalován obraz, který vzdával hold vyděděneckým počátkům křesťanského řádu města. Jeho tvůrce, mladý muž z Milána jménem Caravaggio, byl pověřen zobrazením ukřižování: nikoli však Krista, nýbrž jeho předního žáka Petra, rybáře, který podle evangelií opustil svou lodku a síť, aby následoval Ježíše, a z něhož se stal „dohlížitel“ – *episcopus* čili biskup – prvních křesťanů v Římě, než ho Nero poslal na smrt. Od Petrovy popravě se ve funkci římského biskupa – úřadu, s nímž se pojil primát nad celou církví a čestný titul *pappas* neboli „otec“ (papež) – vystřídal přes dvě stě mužů. Během více než patnácti století od Petrovy smrti autorita papežů rostla i slábala; za Caravaggiova života však byla stále ještě obrovská. Umělec ovšem dokázal udělat víc než jen oslavit její honosnost, její velkolepost a bohatství s ní spojené. Pozemskou velikost papežství doslova postavil na hlavu. Petr podle legendy žádal, aby byl ukřižován hlavou dolů, protože není hoden skončit stejně jako jeho Pán; a Caravaggio, který si jako téma obrazu zvolil právě tu chvíli, kdy je těžký kříž zvedán spodním koncem vzhůru, zobrazil prvního papeže v jeho autentické podobě – jako venkovana. Žádného starověkého umělce by nenapadlo vzdát čest římskému císaři způsobem, jímž Caravaggio zpodobil Petra: mučeného, poníženého, svlečeného takřka donaha. Přesto ve městě caesarů získal tak hluboce pokořený

muž poctu být držitelem „klíčů ke království nebeskému“.²¹ Poslední se vskutku stal prvním.

Vztah křesťanství ke světu, v němž se zrodilo, byl tedy paradoxní. Tato víra je zároveň nejtrvalejším dědictvím antického světa i dokladem jeho naprosté transformace. Vznikla spojením velkých tradic – perské a židovské, řecké a římské – a přežila pád impéria, v němž se vynořila, aby se z ní stal, jak to formuloval jeden židovský religionista, „nejmocnější z hegemonických systémů v historii světa“.²² Žádná civilizace v celé Eurasii nebyla ve středověku ztotožněna s jednou dominantní věroukou takovým způsobem, jakým byl latinský Západ ztotožněn se svou vlastní charakteristickou podobou křesťanství. Jinde, ať to bylo na územích islámu, v Indii nebo v Číně, se božské chápalo jiným způsobem a definovala je řada institucí; v Evropě, v zemích, kde se uznával primát papeže, na to však měla absolutní monopol římská církev, jen tu a tam narušovaný rozptýlenými židovskými komunitami. Tato věroučná výlučnost byla přísně střežena. Ti, kdo ji narušovali a odmítali své postoje kajícně odvolat, mohli očekávat umlčení, vyhnání nebo odsouzení na smrt. Církev, která uctívala Boha popraveného bezohlednou vrchností, tak stála v čele systému výstižně označeného termínem „pronásledující společnost“.* V přesvědčení, že muž či žena jsou definováni svou vírou, také spočívala další charakteristika transformativního vlivu křesťanské revoluce. Právě kvůli tomu, že křesťané byli ochotni zemřít jako mučedníci, kteří tím osvědčují svou víru, na ně římské úřady pohlížely jako na lidi nebezpečné a vyšinuté. To všechno se však změnilo. Časem se z rozvratníků stali vítězové. Kostí mučedníků byly ve středověkém křesťanském světě pečlivě opatrovány, zatímco nad vírou dohlížela církev. Být člověkem znamenalo být křesťanem; být křesťanem znamenalo věřit.

Římská církev se tak oprávněně mohla označovat jako „katolická“, tedy „obecná“, „univerzální“. V lidském životě neexistovalo takřka nic, co by náležitě nevymezila. Od úsvitu do soumraku, od letního slunovratu do nejhlubší zimy, od chvíle narození až po své poslední nadechnutí se muži a ženy středověké Evropy bez přemýšlení řídili jejími zásadami. I v době, kdy se zhruba století před Caravaggiem ka-

* Toto sousloví pochází z názvu knihy R. I. Moorea *The Formation of a Persecuting Society* (Utváření pronásledující společnosti).

tolické křesťanstvo začalo štěpit a vynořila se nová podoba křesťanství, zůstalo v Evropanech hluboce zakořeněné přesvědčení, že jejich víra je univerzální. Inspirovala je k průzkumu kontinentů, o nichž jejich předci ani netušili, k dobývání těch z nich, které si mohli podrobit a prohlásit za zemi zaslíbenou, a ke snaze obrátit jejich obyvatel na správnou víru. Ať v Koreji, v Ohňové zemi, na Aljašce nebo na Novém Zélandu, tam všude kříž, na němž byl umučen Ježíš, začal fungovat jako celosvětově zdaleka nejznámější symbol boha. „Obořil ses na pohany, ničemy zničil jsi, jejich jméno smazals navždy, navěky.“²³ Tím, kdo přivítal zprávu o kapitulaci Japonska v roce 1945 citováním z Písma a chválou Krista, nebyl Truman, Churchill ani de Gaulle, nýbrž čínský vůdce Čankajšek. I ve 21. století, kdy už tlak dominance Západu zřetelně ochabuje, se pravidla, podle nichž se svět organizuje, nadále určují na základě předpokladů vypěstovaných zděděnou evropskou vírou. V Severní Koreji nebo ve vedení džihádistických teroristických buněk je jen málokdo tak nesmiřitelným ideologickým odpůrcem Západu, aby alespoň někdy nepoužil mezinárodně přijaté ročení. A každému, kdo jej použije, se tím podprahově připomene křesťanské tvrzení o roku narození Ježíše. Christianizací prošel i samotný čas.

Jak se stalo, že kult inspirovaný popravou neznámého zločince v dávno zaniklé říši měl na svět tak převratný a trvalý vliv? Pokoušet se na to odpovědět, jak se o to v této knize snažím, neznamená psát dějiny křesťanství. Spíše než o panoramatický přehled jeho vývoje jsem se snažil jít po stopách těch proudů křesťanského vlivu, které se po světě rozšířily nejvíc a z dnešního pohledu se ukázaly jako nejtrvalejší. Proto také – ačkoli jsem v jiných knihách zeširoka psal o východních a ortodoxních církvích a zjistil jsem, že to jsou ohromně zajímavá a úchvatná témata – zde vývoj v těchto oblastech po antickém období již nesleduji. Můj cíl je už tak dost troufalý: prozkoumat, jak jsme na Západě dospěli k tomu, čím jsme, a proč myslíme tak, jak myslíme. Převrat v morálce a představitosti, v jehož rámci byl Ježíš ustaven jako bůh tímtež imperiálním řádem, který ho umučil k smrti, nebyl posledním případem, kdy křesťanství inspirovalo k hluboké přeměně společnosti. Právě naopak. Již v roce 1109, kdy zemřel Anselm z Canterbury, mělo latinské křesťanstvo nakročeno směrem natolik osobitým, že to, čemu dnes říkáme „Západ“, není ani tak jeho nástupcem, ale

spíše jeho nepřerušným pokračováním. Ano, snít o světě transformovaném reformací, osvícenstvím nebo revolucí není výlučnou záležitostí moderní doby. V mnohém to znamená snít tak, jak snili středověcí vizionáři: snít křesťanským způsobem.

Dnes, v době hlubokého geopolitického přeskupování, kdy se ukazuje, že naše hodnoty nejsou až tak univerzální, za jaké je někteří z nás považovali, je naléhavěji než kdy jindy zapotřebí zjistit, jak jsou tyto hodnoty podmíněny kulturně. Žít v západní zemi znamená žít ve společnosti stále zcela nasáklé křesťanskými koncepty a předpoklady. Stejnou měrou jako pro katolíky či protestanty to platí i pro židy nebo muslimy. Dva tisíce let od narození Krista člověk nemusí věřit v jeho zmrtvýchvstání, aby se do něj vtiskl mohutný – a v podstatě nevyhnutelný – vliv křesťanství. Jeho stopy najdeme na Západě ve všem, od přesvědčení, že nejspolehlivějším vodítkem při vytváření dobrých zákonů je svědomí, přes koncept odlišnosti a vzájemného oddělení církve a státu až po nepřijatelnost polygamie. Vlastně i psát o křesťanství některým ze západních jazyků znamená používat slova prosycená křesťanskými konotacemi. „Religie“, „sekulární“, „ateista“: nic z toho nejsou neutrální slova. Všechna, byť jsou odvozena z antické minulosti, jsou obtížena dědictvím křesťanství. Tomu, kdo si to náležitě neuvědomí, hrozí, že upadne do anachronismů. Západ, přestože lavice v jeho kostelích jsou stále prázdnější, zůstává pevně ukotven ke své křesťanské minulosti.

Někteří budou mít z tohoto zjištění radost, jiní jím budou zhrozeni. Křesťanství je sice zřejmě nejtrvalejším a nejvlivnějším dědictvím starověkého světa a jeho vznik byl nejpřevratnější událostí západních dějin, psát o něm je však pro historika výzvou z nejnáročnějších. Na Západě, zejména ve Spojených státech, je to stále s převahou dominantní víra. Po celém světě se k němu hlásí více než dvě miliardy lidí – takřka třetina světového obyvatelstva. Na rozdíl od Usira, Dia nebo Odina si křesťanský Bůh vede stále velmi dobře. Tradice interpretování minulosti jako vyhledávání znamení a vzorců, které nám v čase zanechal – tradice, která sahá až k samým počátkům této víry –, není zdaleka mrtvá. Ukřížování Ježíše není pro všechny ty nespočetné miliony lidí, kteří ho uctívají jako syna Božího, Stvořitele nebes a země, pouze jednou z historických událostí, ale ústředním bodem, kolem něhož se točí celý svět a vesmír. Historici, bez ohledu na to, jak jsou

citliví na vliv křesťanství na sebe a na směřování světa, se však nezapobývají debatami, zda je to, co křesťanství tvrdí, pravdivé. Nestudují jej pro to, co jim říká o Bohu, ale pro to, co jim může říct o světě lidí. Stejně jako každý jiný aspekt kultury a společnosti je i náboženská víra výtvořem smrtelníků a během doby se mění. Hledat v nadpřirozenu vysvětlení minulých dějů znamená zabývat se apologetikou: to je jistě činnost zcela vážená, už to ale není historie, jak ji dnes na Západě chápeme.

Historici křesťanství se přitom musí vyrovnávat nejen s vírou, ale také s pochybováním. Výklad křesťanských dějin je nevyhnutelně něčím hluboce osobním nejen pro věřící, ale i pro skeptiky. V jedné z prvních veřejných debat o tehdy nově vydané knize Charlese Darwina *O původu druhů* oxfordský biskup ve známém vystoupení z roku 1860 zesměšňoval teorii, podle níž jsou lidské bytosti výsledkem evoluce. Nyní se však role obrátily. „Je to tak, že jako lidé 21. století se všichni hlásíme k velmi širokému konsenzu ohledně toho, co je dobro a co je zlo.“²⁴ To prohlásil nejzapálenější světový ateista Richard Dawkins. Budeme-li tvrdit, že tento „velmi široký konsenzus ohledně toho, co je dobro a co je zlo,“ je na Západě v zásadě odvozen z křesťanského učení a z křesťanských předpokladů, může to ve společnosti, kde lidé vyznávají celou řadu věr, popřípadě nemají žádnou, znít takřka urážlivě. I v Americe, kde křesťanství zůstává daleko životaschopnější než v Evropě, dochází stále více lidí k názoru, že zděděná víra Západu je něčím, co už vyšlo z módy: pozůstatek dřívějších časů, mnohem více poznamenaných pověrami. Tak jako oxfordský biskup odmítal před půldruhým stoletím připustit, že by mohl pocházet z opice, ani mnozí na Západě dnes nejsou ochotni zvážít, zda by se hodnoty, jež zastávají – dokonce včetně toho, že žádnou víru nevyznávají –, nedaly vysledovat zpět k počátkům křesťanství.

Toto mohu tvrdit vcelku spolehlivě, neboť až donedávna jsem tuto neochotu sdílel i já. Přestože mě jako chlapce vodila matka každou neděli do kostela a večer před spaním jsem slavnostně odříkával modlitby, už v raném věku jsem zažil cosi, na co dnes zpětně pohlížím jako na takřka viktoriánskou krizi víry. Stále si pamatuji na šok, který jsem pocítil, když jsem jednou v nedělní škole otevřel dětskou bibli a na její první stránce narazil na ilustraci zobrazující Adama a Evu společně s brachiosaurem. Jakkoli jsem choval k biblickým příběhům úctu, jed-

ním jsem si byl – ke své lítosti – skálopevně jistý: žádný člověk se nikdy s žádným živým sauropodem nesetkal. To, že se můj učitel o tuto nesrovnalost evidentně nestaral, jen zesílilo moje pobouření a zmatek. Žili snad v Rajské zahradě dinosaurů? Učitel to zřejmě nevěděl a ani se tím nechtěl zabývat. Na mou důvěru v pravdivost toho, co mě učili o křesťanské víře, se snesl temný stín pochybností.

Časem tento stín ještě potemněl. Moje posedlost dinosaury – nádhernými, divokými a vyhynulými – plynule přešla do posedlosti starověkými říšemi. Když jsem pročetl Bibli, neuchvacovali mě ani tak synové Izraele nebo Ježíš s jeho žáky, ale jejich protivníci: Egypťané, Asyřané, Římané. A přestože jsem dál matně věřil v Boha, větší charisma pro mě měli bohové starého Řecka: Apollón, Athéna, Dionýsos. Líbilo se mi na nich, že nepředkládali zákony ani neodsuzovali jiná božstva nebo démony; fascinovalo mě jejich osobní kouzlo, jímž připomínali rockové hvězdy. Když jsem tedy začal číst Edwarda Gibbona a jeho úžasnou historii úpadku a pádu římské říše, velmi ochotně jsem přijímal jeho interpretaci triumfu křesťanství jako nastolení „věku pověr a lehkověrnosti“.²⁵ Svůj dětský instinktivní pohled na biblického Boha jako na nabubřelého nepřítele volnosti a zábavy jsem si začal racionalizovat. Porážkou pohanství začalo panování Blakeova Otceničího* a všech těch křížáků, inkvizitorů a puritánů s černými klobouky, kteří mu tak oddaně sloužili. Ze světa zmizely barvy a vzrušení. „Zví-těžils, ó bledý Galilejče,“ psal viktoriánský básník Algernon Charles Swinburne s odkazem na apokryfní žalozpěv Juliana Apostaty, posledního pohanského římského císaře. „Tvým dechem zešedl svět.“²⁶ S tímto postojem jsem instinktivně souzněl i já.

Během posledních dvou desetiletí jsem však svůj pohled změnil. Když jsem se pustil do psaní knih o historii, jako témata svých prvních prací jsem si vybral dvě období, která mě jako kluka vždy vzrušovala a podněcovala nejvíc: perské vpády do Řecka a posledních několik desetiletí římské republiky. Léta strávená sepisováním těchto dvou studií antického světa, kdy jsem žil v důvěrné blízkosti Leónida a Julia Caesara, hoplítů umírajících u Thermopyl a legionářů, kteří překročili Rubikon, mě v mojí fascinaci jen utvrdila: Sparta a Řím si i po nejpodrobnějším historickém zkoumání uchovaly kouzlo vrcholových

* W. Blake: *Písničky nevinnosti a zkušenosti*, přel. Zdeněk Hron, 2001. Pozn. překl.

predátorů. V mých představách se tyčily stejně mohutně jako předtím: jako velký bílý žralok, jako tygr, jako tyrannosaurus. Obří masožravci jsou sice velkolepí, ze své podstaty jsou ale také děsiví. Čím déle jsem byl pohroužen do studia antiky, tím cizejším dojmem na mě tato doba působila. Hodnoty Leónida, jehož společenství praktikovalo zvláště vražednou formu eugeniky a cvičilo mladíky na nočním zabíjení „podlidí“ – heilóťů, jsem za své považovat nemohl. Totéž se vztahovalo i na Caesara, o němž se uvádí, že zabil milion Galů a další milion jich zotročil. Nezneklidňovala mě jen jejich extrémní bezcitnost, ale i absence jakéhokoli pocitu, že chudí nebo slabí by mohli mít nějakou vlastní vnitřní hodnotu. Proč mě to tak znepokojovalo? Jelikož svou morálkou a etikou jsem Spartánem ani Římanem ani v nejmenším nebyl. Když jsem během svého dospívání ztratil víru v Boha, neznamenalo to ještě, že jsem přestal být křesťanem. Civilizace, do níž jsem se narodil, je už více než tisíciletí křesťanským světem. Předpoklady, s nimiž jsem vyrůstal – o náležitém způsobu organizace společnosti a o principech, které by měla prosazovat –, nevezšly z antiky a už vůbec ne z „lidské přirozenosti“; byly naopak charakteristické pro křesťanskou minulost této civilizace. Vliv křesťanství na rozvoj západní civilizace byl tak hluboký, že už si ho ani neuvědomujeme. Nedokončené revoluce se do naší paměti vpisují nejvýrazněji; osudem těch, které zvítězily, je stát se každodenní samozřejmostí.

Záměrem této knihy je sledovat průběh toho, co jeden křesťan ve spise ze 3. století nazval „oceánským přílivem Krista“²⁷ – tedy jak se stalo, že víra v umučení syna jediného židovského Boha na kříži se prosadila tak trvale a široce, že většina z nás na Západě si ani nedovede představit, jak byla původně skandální. Budeme zkoumat, co bylo na křesťanství tak podvrtného a rozkladného, jak se stalo, že naprosto prostoupilo mentalitu latinského světa, a proč na Západě, který má často sklon o náboženských tvrzeních pochybovat, je tolik našich instinktů – v dobrém i ve zlém – od základů křesťanských.

Je to – máme-li použít známý obrat – největší příběh všech dob.